

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ



НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Матеріали наукової конференції
“Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки”
16 жовтня 2023 р.

КИЇВ
2025

Бабенко Л. І.

АТРИБУТИ “СКІФСЬКИХ” МЕНАД: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

В IV ст. до н. е. серед прикрас жіночих парадних головних уборів набули поширення пластини із зображенням пари танцюючих менад. Попри лаконічність відтворених образів, в інтерпретації атрибутів менад — одягу, зачісок/головних уборів, жертвовної тварини та супутніх знарядь (тирс та меч/ніж/кинджал), дослідники не дійшли згоди. В статті наводиться історіографічний огляд та критична оцінка наявних у науковому обігу інтерпретацій.

Ключові слова: менада, Діоніс, хітон, пеплос, тирс, меч, кинджал, ніж.

Одним із наочних прикладів проникнення образу суто грецької міфології в скіфське культурне середовище є використання в декорі парадних головних уборів пластин чи контурних пластинок із зображенням пари танцюючих менад. Наразі відомо 8 комплексів з подібними знахідками, як майже вщент пограбованих, так і неушкоджених, де зберігся практично повний комплект прикрас. На сьогодні пластини і пластинки із зображенням менад з цих комплексів зберігаються в шести різних музеях трьох країн, зокрема — в Краківському археологічному музеї (рис. 1: 1; Великий Рижанівський курган; Скорый, Хохоровски 2018, с. 88–91, рис. 176: 1–7), Державному Ермітажі та московському Державному історичному музеї (рис. 1: 2; Деєв курган; Артамонов 1966, рис. 131; Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1–19; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135), Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова (рис. 2; курган 8 Пісочинського могильника; Бабенко 1999, с. 87, рис. 1: 3; 2002, с. 60, рис. 1: 3; 2004, с. 149, рис. 2: 3; 2005, с. 124, 125; рис. 17: 1–4, фото 11), фондах Археологічного музею Інституту археології НАН України (рис. 3: 4–8; курган 6 поблизу с. Водославка; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 1, 4, 5; Daragan, Polin 2022, fig. 9–11). Найбільше за кількістю комплексів зібрання таких аплікацій знаходиться в Скарбниці Національного музею історії України, де зберігаються матеріали з Гайманової (рис. 3: 1–3; Бидзиля, Полин 2012, с. 165, 494–497, рис. 752: 1–6) та Денисової Могили (рис. 3: 9; Рябова 1979, с. 47, рис. 1: 5; Мозолевский 1980, с. 133, рис. 68: 11; Бессонова 1983, рис. 6: 3), курганів 12 та 14 Рогачицького курганного поля (рис. 3: 10, 11; Болтрик, Фиалко 2007, рис. 1: 10, 11). Колекцію пластинок зі Скарбниці НМІУ вирізняє не лише найбільша репрезентативність власне комплексів, а й зразків штампів — достеменно для отримання пластинок з Гайманової та Денисової Могили та кургану 14 Рогачицького курганного поля було використано різні матриці¹.

¹ Розгляду цієї проблеми присвячено окреме дослідження (Бабенко 2024).



Рис. 1. Пластини із зображенням менад: 1 — Великий Рижанівський курган; 2 — Деев курган (за Скорый, Хохоровски 2018; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986).

Серійність апікацій із зображенням танцюючих менад, а також їх належність до почету Діоніса, з огляду на трагічну історію Скіла — відомого послідовника діонісійського культу, сприяла посиленій увазі до них дослідників. Відтак історіографія їх вивчення має доволі розлогу проблематику. Це і численні спроби реконструкції зовнішнього вигляду головних уборів, і підрахунок вірогідної кількості матриць, використаних для отримання пластинок з різних комплексів, і семантика відтворених образів, насамперед, нюанси їх сприйняття у скіфському середовищі, і визначення статусу власниць головних уборів, прикрашених зображеннями менад, і, нарешті, залучення пластинок для обґрунтування хронологічної позиції пам'яток тощо. Цілком при-



Рис. 2. Пластини із зображенням менад, поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (фото Л. І. Бабенка).

родно, що серед дослідників відсутня згода по кожній з перелічених проблем, але часто дослідники не сходяться на єдиній думці і у менших питаннях, таких як атрибуція одягу та зачісок менад та предметів, що їх супроводжують, незважаючи на лаконічність самих зображень та наявність великої кількості прототипів у давньогрецькому мистецтві. Нижче наводиться історіографічний огляд запропонованих атрибуцій.

Одяг. Напрочуд мало уваги дослідники приділяли власне елементам одягу менад. Він характеризувався як "довгий хітон" (Русяєва 1995, с. 29), пеплос (Ромашко, Скорый 2009, с. 51), довгий, зібраний у численні вертикальні складки хітон, з виділеною на рівні стегон горизонтальною складкою і довгими до зап'ясть рукавами та підперезаний на талії пояском (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), "тога" (Ліфантій 2018, с. 91; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192). У менад з тирсом доповненням до одягу була "накидка" (Рябова 1979, с. 47), плащ (Русяєва 1995, с. 29), "плащ із цапиної шкіри з ніжками" (Бабенко 2005, с. 124), "наплічна накидка із закінченнями у вигляді довгих хвостів" (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), "гіматій" (Ліфантій 2018, с. 91; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), накидка з довгою бахромою (Daragan, Polin 2022, р. 67). С. В. Полін цілком слушно зіставляє шати менад з одягом "німфи, що з острахом визирає з гущавини", зображеної на пластинці з Бабиної Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 330).



Рис. 3. Контурні пластини із зображенням менад: 1–3 — Гайманова Могила; 4–8 — курган 6 біля с. Водославка; 9 — Денисова Могила; 10 — курган 14 Рогачицького курганного поля; 11 — курган 12 Рогачицького курганного поля (за Бидзиля, Полин 2012; Daragan, Polin 2022; Бессонова 1983; Болтрик, Фиалко 2007).

Шати менад дійсно мають дуже виразну горизонтальну складку на рівні стегон, яку можна сприйняти як ознаку наявності двох елементів плечового одягу — довгого плісированого хітону, поверх якого одягнуто короткий плісирований хітон або "палуллу", нижній край якої сягає лінії стегна (Скржинская 2001, с. 193; Мерцалова 1993, с. 84). Зокрема, шати менад з головного убору Великої Близниці склалися саме з двох елементів. Але можливо це і колпос — широка горизонтальна складка-напуск, яка утворювалася при підтягуванні одягу, коли зайву його довжину підбирали і випускали поверх другого поясу на поперек (Стамеров 1978, с. 44). Талію підперезує тонкий пояс.

Не можна однозначно визначитися, чи є у хітонів рукава. На пісочинських пластинах у менад з ножем численні перетинки на руках по лікоть, які можна сприйняти за складки рукавів. Менади з тирсом, тип МТ1, голорукі, без помітних перетинок, у менад МТ2 дві виразні перетинки на внутрішньому ліктьовому згині лівої руки більш нагадують саме анатомічну складку.

Характерною рисою хітонів є декор їх складок рядами крапок. Можливо у цей спосіб майстер імітував зображення пластинок, нашитих на одяг (Рябова 1979, с. 49; Русяєва 1995, с. 29). Площа покриття одягу такими крапками та виразність їх рельєфу на різних пластинках неоднакова. На хітоні менади з Денисової Могили вони зовсім відсутні, на рижанівській та пісочинських пластинах та менаді з рогачицького поля ледь помітні, більш рельєфні на пластинах з Дєєвого кургану, ще виразніші на менадах з Гайманової Могили. А при нанесенні крапкового орнаменту на одяг менад з Водославки торевт зовсім втратив почуття міри, прикривши рядами крапок старанно відтворену круговерт складок одягу. Як видається, щонайменше у двох останніх випадках, цей орнамент має вторинний характер і наносився стекою після зняття пластини з матриці з метою посилити слабо відтворений рельєф (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

“Накидка”, що “майорить” (Русяєва 1995, с. 29) чи “розвивається на вітру” (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192) за спиною менад з тирсом, є традиційним елементом одягу супутниць Діоніса. Це небріда — плащ, зазвичай, зі шкури леопарда, оленя чи іншої тварини, густо вкритий плямами (Yates 1891, p. 225, 226; Скржинская 2010, с. 186). Шкура має три відростки, але це не хвост (Бидзиля, Полин 2012, с. 494) чи бахрома (Daragan, Polin 2022, p. 67). Саме на пісочинських пластинах добре помітно, що кінці двох відростків оформлені у вигляді ратиць — повністю ідентичних ратиці задньої ноги цапа, яку тримає менада з ножем. Закінчення ще одного відростка менш чітке, але не виключено, що це також ратиця третьої ноги цапа. Відтак, у цій сцені наявні усі чотири ноги цапа — одна відрубана, ще три — на знятій з тварини шкурі. Верхній край небріди від однієї з ніг цапа до шиї менади окреслено дугоподібним виразним кантом. На дєєвських фігурках він гладкий, у решти менад орнаментований поперечними перетинками, найкраще помітними на пісочинських пластинах. Що відтворює цей орнамент — фактуру шерсті, плямисту шкіру чи щось інше, сказати важко.

Зачіски/головні убори. Оформлення зачісок (головних уборів?) кожної з менад, з ножем чи з тирсом, суттєво відрізняється за зовнішнім виглядом. Цю різницю посилює вторинна підправка цих деталей, вже після отримання штампу, що іноді надавало неповторних рис тому чи іншому варіанту зачіс-

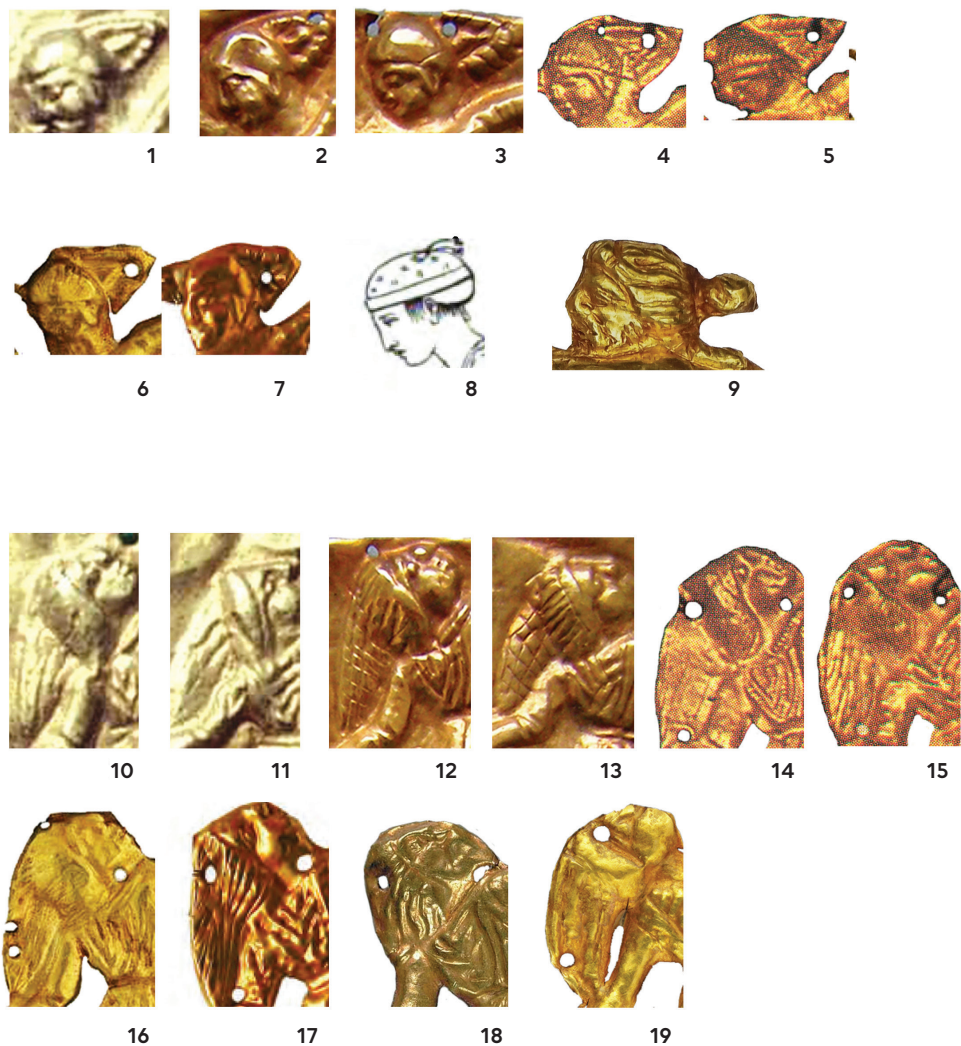


Рис. 4. Оформлення зачіски/головних уборів:

- 1, 10, 11 — Великий Рижанівський курган;
- 2, 3, 12, 13 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника;
- 4, 5, 14, 15 — Деев курган; 6, 16 — Гайманова Могила; 7, 17 — курган 6 біля с. Водославка;
- 8 — Єлизаветінський курган № 4; 9 — Куль-Оба; 18 — Денисова Могила;
- 19 — курган 14 Рогачицького курганного поля.

ки. Все це сприяло розмаїттю атрибуцій, а також певній неузгодженості щодо визначення самої ознаки — зачіски чи головного убору. На думку дослідників (що, звісно, характеризували пластинки з різних комплексів), у менади з ножем “довге волосся вільно спадає донизу” (Рябова 1979, с. 47), “довгі коси окремими пасмами вільно спадають донизу” (Русяєва 1995, с. 29), “довгий м’який гострокінцевий ковпак, прикрашений картатим візерунком” (Бабенко 2005, с. 124), розпущене довге волосся, що звисає до стегон (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), “волосся хвилями лежить на лівому плечі” (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), а у менади з тирсом “на голові капюшон” (Рябова 1979, с. 47), зачіска “нагадує за силуетом високий головний убір” (Русяєва 1995, с. 29), головний убір у вигляді “напівсферичного капелюха, що щільно облягає голову, з клапанами, що прикривають вуха і коротким твердим конічним верхом” (Бабенко 2005, с. 124), головний убір з трикутним верхом, що відлетів назад (Бидзиля, Полин 2012, с. 494; Daragan, Polin 2022, р. 67), заплетене у високу зачіску волосся, можливо, капюшон (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

Логічно припустити, що попри наявне розмаїття думок, у всіх варіантах зображено якийсь один, спільний для всіх менад атрибут — зачіску чи головний убір. Розглянемо спочатку оформлення голови менади з тирсом (рис. 4: 1–7). Воно виразно складається з двох частин — такого собі “очіпка” з невеликим “навушником”, що щільно облягає голову та прикріпленого до потилиці трикутника, в якому і бачать верхівку головного убору. Оформлення голови у менад різне — на пісочинських пластинах вона абсолютно гладка і радше нагадує саме “очіпок”, відомий на зображеннях менад у вазовому живописі (рис. 4: 8; Yates 1891, fig. on p. 226; Галанина 2009, рис. 3). Верхня частина голови менад на гайманівській та частині деєвських пластин має виразні вертикальні смуги, що сходяться на маківці. Їх можна інтерпретувати як скручені у тугий жмут пасма волосся на кшталт дредів. Нюанси оформлення трикутної верхівки найкраще відтворено саме на пісочинських пластинах, де опуклу серцевину всередині трикутника обрамовують випуклі перлини, схожі на перетяті жмути волосся. Також ключове значення для атрибуції “трикутника” має місце його примикання до голови — не на маківці, де мала б знаходитися верхівка гіпотетичного головного убору, а на потилиці, нагадуючи затягнутий у жмут хвіст із волосся. Подібний вузол волосся, зібраний нижче маківки, походить на “лампадіон”, що стирчав ззаду, на кшталт ручки олійної лампи (Стамеров 1978, с. 48; мал. 48: и, і, ї). Таку зачіску можна побачити не тільки на численних предметах давньогрецького живопису, а й у деяких персонажів на виробі греко-скіфської торевтики, зокрема у двох скіфів-лучників на відомій пластинці з Куль-Оби (рис. 4: 9). Отже, оформлення голів менад сприяє

амбівалентності тлумачень і дозволяє бачити як головний убір, "очіпок", так і своєрідну зачіску. Водночас місце кріплення трикутника до потилиці свідчить на користь того, що торовтом відтворено елемент не головного убору, а саме зачіски — затягнутого у жмут хвоста, що, можливо, виглядає з-під "очіпка".

Атрибуція волосся на закинутій горілиць голові менади з ножем, яке вільно спадає донизу, менш суперечлива, розмаїття зачісці здебільшого надає її вторинна підправка, хоча на більшості пластинок її додаткове оформлення відсутнє. Найбільше вирізняється волосся у менад інших штампів — на пластинці з Денисової Могили пасма виразно хвилясті, розкуйовджені, але дуже короткі і лежать на плечі менади (рис. 4: 18). На рогачицькій пластині довгі пасма складають лише три чи чотири прямі пряди (рис. 4: 19). На решті пластин прядки копни закинутого назад волосся ледь помітні (рис. 4: 10, 11, 14–17), і лише на пісочинських пластинах торовт виявив неабиякий хист "перукаря", "спорудивши" менадам фактурну зачіску. Голову менад вкривають паралельні прядки "дредів", хоча, як зазначалося вище, якість їх рельєфу різна — вони могли бути ідеально рівними, підтрикутної форми чи перетворилися у аморфний змазаний візерунок. Копна волосся, що лежить на лівиці, вкрита прокресленою картатою сіткою і пісочинські пластини єдині, де відтворено такий візерунок (рис. 4: 12, 13). Можливо, таким чином майстер намагався передати перетнуті ниткою дреди, на кшталт зачісок, які мають декілька персонажів верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили — юнак з амфорою та дорослий скіф без налобної пов'язки. У поєднанні з "дредями" ця зачіска дійсно чимось нагадує м'який гостроверхий ковпак (Бабенко 2005, с. 124), але все ж, зіставляючи із зображеннями інших менад, більш доречною видається атрибуція на користь своєрідної зачіски.

Атрибути менад: голова та нога тварини, ніж (меч, кинджал), тирс. Попри здавалось би однозначність перелічених атрибутів, через їх схематичне відтворення думки дослідників співпадають далеко не завжди. Так, у частинах розрубаної тварини бачили як цапа (Спицин 1906; Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Онайко 1970, с. 103, 116; Мирошина 1981, с. 52; Бессонова 1983, с. 74; Безсонова 1993, с. 5; Бабенко 2005, с. 124; Болтрик, Фиалко 2007, с. 54; Ромашко, Скорый 2009, с. 51; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), так і барана (Рябова 1979, с. 47; Русяєва 1995, с. 29; Бидзиля, Полин 2012, с. 494). На думку Л. С. Клочко в руках менад частини різних тварин — у менади з ножем нога цапа, у менади з тирсом — голова барана (Клочко 1998, с. 140; 2006, с. 73). До курйозних визначень слід віднести атрибуцію ноги тварини як рогу достатку (Бобринской 1894, с. 142) чи голови цапа (Мозолевский 1980, с. 133).

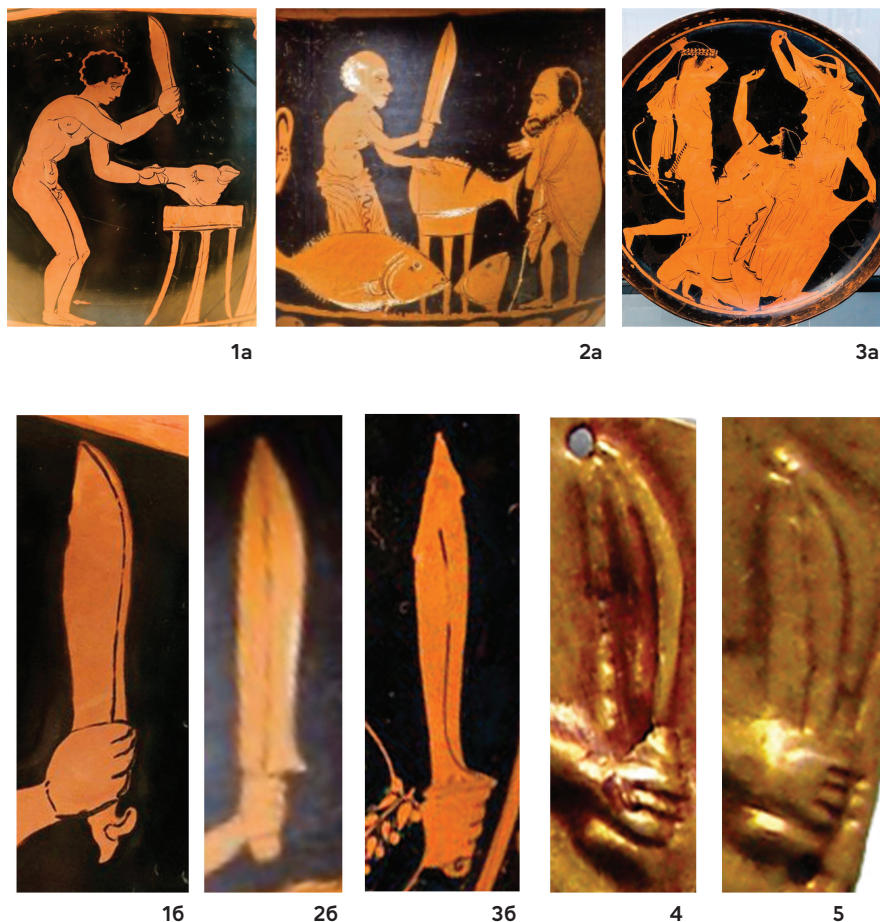


Рис. 5. Зображення ножа/меча на червонофігурній кераміці та золотих пластинах, прикрасах головного убору: 1а-б — Національний археологічний музей Іспанії; 2а-б — Музей Мандраліска, Сицилія, Італія; 3а-б — Державне античне зібрання, Мюнхен, Німеччина (1-3 — <https://uk.wikipedia.org/wiki/>); 4, 5 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника.

Звісно, навряд чи можливо визначити видову атрибуцію тварини (цапа чи барана), ґрунтуючись на нюансах саме зображення. Про перевагу на користь цапа свідчить, насамперед, належність менад до діонісійського почиту. Цап був одним з найбільш поширених зооморфних втілень Діоніса, культовим символом цього бога. Саме в козеня, рятуючись від гніву Гери, був перетворений Діоніс. Виражені цапині риси мають й інші персонажі діонісійського почиту — Пан і сатири. Обов'язковими учасниками сатиричної драми були обряджені в цапині шкури сатири. "Трагедія" (τραγωδία) — "пісня цапів" як вид

драми отримала назву від трагічного хору, учасники якого, зображуючи супутників Діоніса, одягалися в цапині шкури. Разом з тим, баран у діонісійських культах був семантичним еквівалентом цапа (Шауб 2007, с. 128), отже подібну атрибуцію також не можна вважати принципово помилковою.

Предмет у руці менади з цапиною ногою атрибутовано як меч (Бобринской 1894, с. 142; Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Артамонов 1966, с. 53; Онайко 1970, с. 103, 116; Лёсков 1974, с. 33; Клочко 1998, с. 140; 2006, с. 73), *кинджал* (Мозолевский 1980, с. 133; Безсонова 1993, с. 5) чи *ніж* (Рябова 1979, с. 47; Мирошина 1981, с. 52; Русяєва 1995, с. 29; Бабенко 2005, с. 124; Болтрик, Фиалко 2007, с. 54; Ромашко, Скорый 2009, с. 51; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90), іноді з уточненням його розмірів — короткий широкий ніж (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), великий ніж (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192) або ж довгий широкий ніж (Daragan, Polin 2022, р. 67). Атрибуція предмета в руці менади саме як меча, ймовірно, пов'язана з його розмірами. Втім, відразу впадає в очі асиметричність клинка. Серед інших особливостей морфології цього "меча" є повна відсутність будь-яких ознак перехрестя та доволі виразне на вершій рукояті брускоподібної чи овальної форми. Найбільш відповідним історичним прототипом такого "меча" можуть бути мечі з односідним клинком з характерним розширенням посередині — своєрідною імітацією форми клинка махайри. Невелика група подібних мечів об'єднана Д. Топалом у тип Шульгівка, названим за найбільш яскравим екземпляром (Топал 2021, с. 327–346). Зазвичай на предметах торевтики зображено переважно саме двосідний клинок (Shelekhan, Lifantii 2022, р. 39–72), але є і виключення — мечі бородатого варвара на піхвах чортотлицького типу, у руках воїнів на конусах з Курджипського кургану та Передерієвої Могили часто зіставляють саме з махайрою² (Алексеев 2006, с. 53, рис. 3: 2, 3; Топал 2021, с. 332, рис. 153).

Форму клинка у руках менад порівнювали і з розповсюдженими у скіфському середовищі ножами з горбатою спинкою, що, зазвичай, зустрічаються у похованнях разом з жертвовною їжею і якими, вірогідно, жертвна тварина і розбиралася (Бабенко, Чижова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65). Помітне поширення отримали і довгі ножі, близькі за довжиною до двосідних кинджалів. Їх, на думку О. В. Шелеханя, використовували, окрім утилітарних завдань, в ритуальних діях, під час бенкетів або жертвоприношень, залучали як символічну альтернативу зброї в поховальному інвентарі, окремі екземпляри — як власне зброю (Shelekhan 2023, р. 293–344). Слід зауважити, що у менади з Великої Близниці у руках саме короткий ніж або кинджал (Калашник 2014, с. 181). Отже, інтерпретація клинкового предмета у руці менади саме як ножа

² Інша точка зору (Shelekhan, Lifantii 2022, р. 58).

за історичним контекстом також цілком прийнятна. Звернення до зображень менад на давньогрецьких витворах мистецтва навряд чи посприяє розв'язанню цієї дилеми — у руках танцівниць можна бачити як меч, так і ніж або короткий двосічний кинджал (Hauser 1889, Taf. II: 30; Fondation pour le Lexicon 2023). Власне, і на зображеннях на червонофігурній кераміці функцію предмета — ножа чи меча — можна з упевненістю визначити не за його абрисом, а за відтвореним сюжетом (рис. 5).

Мабуть, найменш суперечлива думка дослідників стосовно атрибуції предмета у правіці менади, що лівою рукою утримує цапину голову. Майже всі побачили в ньому саме тирс³ — продовгуватий жезл менад та інших персонажів діонісійського почиту, але багато хто відзначив його своєрідність. Якщо традиційний тирс менад був обвитий виноградним листям, плющем та увінчаний шишкою пінії, то на пластинах зі скіфських курганів зображено велику, вище “зросту” менади, та доволі товсту палицю, прикрашену у верхній частині п'ятьма відростками — двома парами бокових, розташованих по обидва боки стовбура, одним над одним, та ще одним, що увінчує саму верхівку. Вже В. О. Рябова зміну вигляду атрибутів менад пояснила необхідністю відповідати особливостям скіфського ритуалу (Рябова 1979, с. 40). Такої ж думки були С. С. Бессонова, яка порівняла тирс з гілкою з пагонами, що закінчується розкритим пуп'янком (Бессонова 1983, с. 74) та Л. С. Клочко, яка зіставила тирс з “деревцем з листочками і верхівкою, що нагадує бутон” (Клочко 1998, с. 140; 2006, с. 73). Нарешті, висловлено думку про близькість форми тирса древку, увінчаному наверхшам з “грушоподібним” бубонцем, який і сам уособлює рослинний бутон (Бабенко, Чижова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65; 2022, с. 226, 227).

Таку незлагодженість думок дослідників стосовно практично кожної деталі відтвореного на пластинах образу менад лише частково можна пояснити фактором суб'єктивності. Певним чином це обумовлено і особливостями самого образу і певної його трансформації при переході з одного культурного середовища в інше. Незважаючи на майже повну відповідність всіх атрибутів давньогрецькому прототипу (за виключенням будови тирсу), їх варіативність під час можливого переосмислення функцій образу щодо власних потреб зростатиме.

³ Інші, але близькі за суттю визначення — “довга палиця, на кшталт жезла” (Бобринской 1894, с. 142), “посох” (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: Институт археологии РАН, с. 43–65.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Бабенко, Л. И. 1999. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 85–90.

Бабенко, Л. І. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н.е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59–69.

Бабенко, Л. И. 2004. Античный импорт в погребениях песочинского могильника. *Российская археология*, 3, с. 147–159.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: ИД Райдер.

Бабенко, Л. И. 2022. Бутоны мирового древа: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189–211.

Бабенко, Л. И. 2024. "Шалені" менади надчорноморських степів: давньогрецькі образи на тлі скіфської культури. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 12–42.

Бабенко, Л. И., Чижова, Ю. А. 2001. К вопросу о семантике сюжета "танцующие менады". В: Иваненко, П. И., Федосеев, Н. Ф. (ред.). *175 лет Керченскому Музею Древностей (27–29 июля 2001 г.)*. Керчь, с. 87–89.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Безсонова, С. С. 1993. Щодо одного елліно-скіфського культу. В: *Дослідження старожитностей України*. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України, січень 1993 р. Київ (б.в.), с. 5, 6.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Издательский дом "Скиф".

Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. II: Дневники раскопок 1887–1889 гг. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51–93.

Галанина, Л. К. 2009. Контакты Прикубанья с античным миром (по материалам Елизаветинских курганов). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого*. Киев; Полтава: (б. и.), с. 86–90.

Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.

Клочко, Л. С., 1998. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, с. 139–149.

Клочко, Л. С. 2006. Антропоморфні образи в оздобах скіфських головних уборів. В: Строкова, Л. В. та ін. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції "Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки"*. 5–6 грудня 2005 р. Київ: (б. в.), с. 64–75.

Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 182–212.

Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII–III ст. до н.е.* Дисертація к. і. н. Національний університет “Києво-Могилянська академія”, Інститут археології НАН України.

Мерцалова, М. Н. 1993. *Костюм разных времен и народов*. Т. 1. Москва: АО “Академия моды”.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV–III вв. до н.э. *Советская археология*, 4, с. 46–69.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70–154.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Издательский дом “Стилос”.

Онайко, Н. А. 1970. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–III вв. до н. э. Москва: Наука. (Свод археологических источников, Д1–27).

Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. Близнец-2: аристократический скифский курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. Днепропетровск: Пороги.

Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия Императорской археологической комиссии*, 63, с. 69–101.

Русяєва, М. В. 1995. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів. *Археологія*, 1, с. 22–34.

Рябова, В. А. 1979. Женское погребение из кургана Денисова Могила. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 47–51.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Издатель Олег Филлюк.

Скржинская, М. В. 2001. *Скифия глазами эллинов*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Скржинская, М. В. 2010. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157–174.

Стамеров, К. К. 1978. *Нариси з історії костюмів*. Ч. I. Київ: Мистецтво.

Топал, Д. А. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei. (Biblioteca “Tyrageia”, 35).

Шaub, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII–IV вв. до н.э.)*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23–109.

Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC). 2023. LIMC databases [online]. Режим доступу: <https://www.iconiclimc.ch/limc/treesearch.php?term=Maenad> (Дата звернення 30 грудня 2023).

Hauser, F. 1889. *Die neu-attischen Reliefs*. Stuttgart: Verlag von Konrad Wittwer.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora.

Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (2), p. 291–342.

Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce Journal*, XX, p. 39–72.

Yates, J. 1891. Nebris. In: Smith, W. (ed.). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Vol. II. London: John Murray, p. 225, 226.